Наукові записки Українського католицького університету; Серія: Богослов'я
[Analecta of the Ukrainian Catholic University; Theology Series] № 5 (2018), pp. 7–26.

УДК 27-245.72+27-17+27-18

Флорентина Бадаланова-Ґеллер

СЛОВ'ЯНСЬКІ АПОКРИФИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ БІБЛІСТИКИ

Стаття присвячена ролі, яку відіграла українська апокрифічна спадщина в історії біблістики, з особливим акцентом на внесок Івана Франка у формування епістемологічних основ цієї наукової дисципліни. У цьому зв'язку проаналізовано чи не найважливіший текст, що його опублікував Франко у своїх «Апокріфах і лєґендах» (за ранішим виданням А. Попова), – руську редакцію слов'янського Апокаліпсису Еноха (відомого також як Друга книга Еноха), рукопис якого був переписаний у 1679 р. в Полтаві під заголовком «Книга тайн Енохових». Відкриття цього тексту надовго визначило перебіг академічної дискусії про біблійні апокрифи взагалі та слов'янську апокрифічну традицію зокрема, показавши велике значення української/руської спадщини для розвитку цього напрямку студій. Грецький першовзір, від якого походить слов'янський енохівський корпус, не зберігся; певніш за все, він ґрунтувався на давнішому єврейському чи арамейському тексті. На жаль, попри зусилля кількох поколінь учених, ніяких слідів існування цього семітського тексту віднайти не вдалося. Так само в жодній з архівних збірок, що мають рукописи з візантійських скрипторіїв, не вдалося відшукати й похідний від нього грецький текст. Отже, слов'янський енохівський корпус – останній представник довгої низки втрачених парабіблійних творів, що протягом століть поширювалися в багатомовному й багатокультурному середовищі. Тим фільтром, крізь який енохівська традиція доходила до слов'янських книжників, була Візантія. Книга тайн Енохових побудована як розповідь візіонера, що піднявся на найвище небо й там зустрівся з Богом та дізнався про всі таємниці світобудови. У творі присутні дві оповідні лінії. Перша має космографічний характер і включає докладний опис кожних із небес, які проминає візіонер на шляху до престолу Божого. Друга присвячена парабіблійній космогонії та антропогонії, в якій людина є образом всесвіту, а число «сім» – фундаментальним числовим символом усього творіння.

Ключові слова: слов'янський Апокаліпсис Еноха (Друга книга Еноха, Книга тайн Енохових), парабіблійні традиції, слов'янські апокрифи, сходження на небо, космографія, космогонія, антропогонія, есхатологія, езотеричне знання, інтертекстуальність, мультилінгвізм, передавання знання, історія ідей.

У 2016 році випадають дві важливі річниці, що нагадують нам про знаменні події в історії біблістики як наукової дисципліни[1]. Рівно 120 років тому саме тут, у Львові, був зроблений визначний науковий внесок у дослідження слов'янських апокрифів. У 1896 р. блискучий інтелектуал Іван Франко[2] опублікував першу частину своєї п'ятитомної антології «Апокріфи і лєґенди з українських рукописів (Codex Apocryphus e manuscriptis ukrainorussicis collectus opera Dr. Joannis Franko)»[3]. Важко описати весь спектр Франкової діяльності: наукової, літературної та політичної, – адже він просто приголомшує[4]. Франко був не тільки надзвичайно обдарований і працьовитий учений найвищого академічного рівня, а й талановитий поет і письменник, активний літературний критик та етнограф, журналіст і громадський діяч, врешті – людина бездоганної чесності. Будь-яка справа, до якої він брався, – хай то література, наука чи політика, – була позначена божественною іскрою його таланту й самовідданої праці. Звісно, йому не раз доводилося приймати непрості рішення, але наслідки цих рішень і досі виразно видимі в інтелектуальному й політичному житті сучасної України. Він був космополіт, який у перекладах поезій Вільяма Шекспіра та Джорджа Байрона, Данте Аліґ'єрі та Йогана Вольфґанґа Ґете знаходив таке саме задоволення, як і в «розкопуванні» та публікації обширного корпусу середньовічних руських рукописів, переписуваних протягом віків зусиллями старанних писарів і розпорошених по різних куточках його рідного краю. З усіма цими колосальними завданнями Франко давав раду так легко й вправно, немовби це не вимагало від нього ні часу, ні зусиль. А проте всім тим, кому доводилося готувати до публікації рукописні джерела, добре відомо, яка це відповідальна, кропітка й виснажлива праця. Навіть сьогодні, через 120 років після виходу в світ Франкових «Апокріфів та лєґенд», ця збірка залишається класичним джерелом для дослідження слов'янських біблійних апокрифів. Справді, Франко не тільки створив усеохопний компендіюм української апокрифічної спадщини, в якому зібрано

---

[1] Цей текст вперше був виголошений як доповідь на конференції «Святе Письмо в українській культурі: канонічні і неканонічні тексти та особливості їх рецепції» в Українському католицькому університеті у Львові 27-28 жовтня 2016 року. Я хотіла б подякувати організаторам конференції, а особливо Галині Теслюк, за те, що мене запросили взяти в ній участь. Це була для мене і честь, і приємність.

[2] Про життя й діяльність Івана Франка див.: Ярослава Мельник. *Іван Франко й biblia apocrypha*. Львів 2006; її ж таки: *І остатня часть дороги. Іван Франко в 1908-1916 роках*. 2-ге вид. Дрогобич 2016.

[3] Див.: Іван Франко. *Апокріфи і лєґенди з українських рукописів (Codex Apocryphus e manuscriptis ukraino-russicis collectus opera Dr. Joannis Franko)*, тт. 1-5. Львів 1896-1910. Друге (репринтне) видання з передмовою Ярослави Мельник: Львів 2006.

[4] Обширну бібліографію публікацій Івана Франка див. у: Мельник. *Іван Франко й biblia apocrypha*, с. 455-463.

й належно зредаговано цілий масив важливих старо- й новозавітних парабіблійних текстів; він також спорядив це видання ретельно опрацьованими й влучними коментарями, що демонструють його вражаючу ерудицію та ґрунтовне знайомство з тогочасним станом наукових досліджень у цій царині. Це й не дивно, адже перший том «Апокріфів та лєґенд» був опублікований усього через три роки після того, як Франко захистив у Віденському університеті свою докторську дисертацію, написану під керівництвом одного з найвидатніших європейських славістів того часу Ватрослава Яґича. Та говорячи про Франкову антологію українських апокрифів, треба відзначити ще одну річ. У той час, коли побачили світ ці п'ять томів, України як незалежної, суверенної держави ще не існувало. Опублікувавши свої «Апокріфи та лєґенди», Франко не тільки зазначив свою батьківщину на інтелектуальній карті міжнародної біблістики, а й зробив свій внесок у процес формування основ сучасної української ідентичності. І це далеко не єдина символічна перемога, яку здобув Франко на своєму особистому й професійному шляху. Скажімо, в 1894 р. він претендував на посаду викладача історії української літератури у Львівському університеті[5], з якого кілька років перед тим його усунули за політичні погляди, а через 24 роки після його смерті сам цей університет буде названий його ім'ям. Проте головним здобутком стала непроминуща вартість його наукової та інтелектуальної спадщини, що справила вплив на багато поколінь учених як в Україні, так і за її межами.

Того самого року, коли побачив світ перший том Франкових «Апокріфів та лєґенд», відбулося перше знайомство західної науки із слов'янською апокрифічною спадщиною: в 1896 р. Вільям Річард Морфілл, професор російської мови в Оксфордському університеті, спільно з ірландським богословом та біблістом Робертом Генрі Чарльзом опублікував класичне видання руської редакції одного з юдео-християнських апокрифічних творів, «Книги тайн Енохових»[6] (серед спеціялістів вона відома також як слов'янський «Апокаліпсис Еноха» або «Друга книга Еноха»). Того самого року з'явився й німецький переклад цього апокрифа («Das slavi*SChe* Henochbuch»), який виконав народжений у Росії німецький протестантський богослов Ґоттліб Натаніель Бонвеч[7]. Оригінальну руську версію, на яку спиралося

[5] На жаль, через опозицію тодішнього намісника Галичини Казимира Бадені Іван Франко не зміг отримати цю посаду.

[6] Див.: *The Book of the Secrets of Enoch* / перекл. W. R. Morfill, ред., вступ і прим. R. H. Charles. Oxford 1896.

[7] Див.: Gottlieb Nathanael Bonwet*SCh*. *Das slavische Henochbuch* [= *Abhandlungen der königlischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse*, Neue Folge, т. 1, ч. 3]. Berlin 1896; його ж таки: *Die Bücher der Geheimnisse Henochs: Das sogennante slavische Henochbuch* [= *Texte und Untersuchungen*, XLIV, 2]. Leipzig 1922.

як англійське, так і німецьке видання, зредагував і опублікував російський вчений Андрій Попов у 1880 році, в третьому томі славнозвісних «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете»[8]. Шістнадцять років по тому цей самий текст перевидав і Франко в першому томі своїх «Апокріфів та лєґенд»[9].

Оригінальний руський рукопис, що містив «Книгу тайн Енохових», був переписаний у 1679 році в Полтаві зусиллями єромонаха Генадія, ігумена тамтешнього православного Хрестовоздвиженського монастиря:

> Книга ѡ̑ таинаˣ Еноховихъ Сн҃а Аредова мѫжа мѫдра и̑ бг҃олюбива. Списанн̾а въ градѣ Полтавѣ. При Цр҃квѣ Храмѫ Въскрнс҃їѧ Гс҃да Бг҃а и̑ Спс҃а нашего Іс. Хр҃а. В лѣто ѡ̑ созданїѧ мира: Спнс҃їа же Г҃а Бг҃а Спс҃а Нш҃его Ійс Хр҃а. ҂ ахѳ҃ѳ. Ꙁа стараниѧмъ въ їеромонасехъ Всечестнаго Гс҃дна ѡ̑ц҃а Генадїѧ бывшаго ігуменом в Полтавѣ. При ѡбители Воздвиженїѧ Гс҃дня.[10]

Судячи з «предмови», рукопис, з якого зроблено цей список, був присвячений молодому руському князеві Олександру Костянтиновичу Острозькому, який передчасно помер у 1603 р.:

> Ꙗсне ѡ̑вецономѫ в велможно, Кнѫжати а̑ Пн҃ѫ. Пн҃ѫ Алеѯандрови Константиновичѫ. Бж҃їею Млс҃тїю Кнж҃: Ѻстроꙁкомѫ воеводичовъı Кіевскомѫ и̑ прочаѧ и̑ далей и̑ е̑ще. [11]

Олександр був сином відомого князя Костянтина Острозького, що став інтелектуальним і фінансовим рушієм першого повного друкованого видання Біблії церковнослов'янською мовою – славнозвісної «Острозької Біблії», що побачила світ в Острозі, в друкарні Івана Федорова, у 1584 р.[12]

Дві круглі дати, про які я згадувала вище, – річниця публікації Франкових «Апокріфів та лєґенд» і річниця видання англійського перекладу руської редакції «Книги тайн Енохових» Морфілла й Чарльза – це тільки пригадка про те, що українська культурна спадщина відіграла істотну роль у віднайденні й дослідженні слов'янських апокрифів, які тепер мають фундаментальне значення для розуміння контексту й можливих механізмів передання біблійних і парабіблійних текстів з античності в середньовіччя.

---

[8] Оригінальний руський текст мав назву «Книга про тайни Еноха, сина Яредового, мужа мудрого й боголюбивого» (Книга ѡ̑ таинаˣ Еноховихъ Сн҃а Аредова мѫжа мѫдра и̑ бг҃олюбива); див.: А. Попов. Южнорусский сборник 1679 года // *Библиографические материалы, собранные Андреем Поповым*, кн. 2-7. Москва 1880, с. 89-139.

[9] Франко. *Апокріфи і лєґенди*, т. 1, с. 39-63.

[10] Попов. Южнорусский сборник 1679 года, с. 89.

[11] Там само, с. 83.

[12] Там само, с. 73-75.

Розгляньмо тепер історію рецепції слов'янського Апокаліпсису Еноха[13], адже відкриття цього тексту не тільки визначило характер академічної дискусії щодо біблійних апокрифів загалом і слов'янської апокрифічної

[13] Докладніше про це див. «Вступ» Анни Пенніґтон до її перекладу коротшої редакції 2 Енох у вид.: *The Apocryphal Old Testament* / ред. H. Sparks. Oxford 1984, с. 321-326, та вступні зауваги Френсіса Андерсена до його перекладу обширної редакції у вид.: *The Old Testament Pseudepigrapha* / ред. J. H. Charlesworth, т. 1. Garden City, NY 1983, с. 91-100. Про «Книгу тайн Енохових» у слов'янській апокрифічній традиції див.: Попов. Южнорусский сборник 1679 года, с. 66-139; М. И. Соколов. Материалы и заметки по старинной славянской литературе, вип. 3, [розд.] 7: Славянская книга Еноха: Текст с латинским переводом // *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*, кн. 4 (191). Москва 1899, відд. II, ч. 2, с. 1-80; М. Соколов. *Славянская Книга Еноха Праведнаго. Тексты, латинский перевод и исследование* / ред. М. Сперанский. Москва 1910; Йордан Иванов. *Богомилски книги и легенди*. София 1925, с. 165-191; Н. А. Мещерский. Следы памятников Кумрана в старославянской и древнерусской литературе (к изучению славянских версий Книги Еноха) // *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом)*, т. 19. Москва – Ленинград 1963, с. 130-147; Н. А. Мещерский. К истории текста славянской Книги Еноха (следы памятников Кумрана в византийской и старославянской литературе) // *Византийский временник* 24 (1964) 91-108; *Стара българска литература* / укл. і ред. Донка Петканова, т. 1: *Апокрифи*. София 1982, с. 49-63, 350-352; Л. Навтанович. Книга Еноха // *Библиотека литературы Древней Руси* / ред. Д. Лихачев, т. 3: *XI-XII века*. Санкт-Петербург 2000, с. 204-241, 387-392; В. Мильков, С. Полянский. *Космологические произведения в книжности Древней Руси*, ч. 2: *Тексты плоскостно-комарной и других космологических традиций*. Санкт-Петербург 2009, с. 449-551. Див. також: A. Vaillant. *Le livre des secrets d'Hénoch. Texte slave et traduction française*. Paris 1952; Aurelio de Santos Otero. Libro de los secretos de Henoc (Henoc eslavo) // *Apocrifos del Antiguo Testamento* / ред. A. D. Macho та ін., т. 4: *Ciclo de Henoc*. Madrid, с. 147-202; C. Böttrich. Recent studies in the Slavonic Book of Enoch // *Journal for the Study of Pseudepigrapha* 9 (1991) 35-42; C. Böttrich. *Adam als Mikrokosmos. Eine Untersuchung zum slavischen Henochbuch*. Frankfurt am Main 1995; C. Böttrich. *Das slavische Henochbuch* [= *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*, т. 5: *Apokalypsen*, вип. 7]. Gütersloh 1996; C. Böttrich. Astrologie in der Henochtradition // *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 109 (1997) 222-245; C. Böttrich. The Book of the Secrets of Enoch (2 En): Between Jewish Origin and Christian Transmission (An Overview) // *New Perspectives on 2 Enoch* / ред. A. Orlov, G. Boccaccini [= *Studia Judaeoslavica*, вип. 4]. Leiden – Boston 2012, с. 37-67; Philip Alexander. From Son of Adam to Second God: Transformations of Biblical Enoch // *Biblical Figures Outside the Bible* / ред. M. Stone, T. Bergen. Harrisburg 1998, с. 101-104, 116-117; T. Jovanović. Apokrif o Enohu prema Srpskom Prepisu is Narodne Biblioteke u Beču // *Arheografski Prilozi* 25 (2003) 209-238; J. Reinhart. A Croatian Glagolitic Excerpt of the Slavonic Enoch (2 Enoch) // *Fundamenta Europaea* 4 (2007) 31-46; P. *SCh*äfer. *The Origins of Jewish Mysticism*. Tübingen 2009, с. 77-85; F. Badalanova Geller. *The Book of the Holy Secrets of Enoch the Just: Text and Context* [= *Max Planck Preprint*, вип. 410]. Berlin 2010; F. Badalanova Geller. Heavenly Writings: Celestial Cosmography in The Book of the Secrets of Enoch // *Старобългарска литература* 45-46 (2012) 197-244; F. Badalanova Geller. Creation Encrypted: Ontology through Metaphor (The Books of the Holy Secrets of Enoch the Just) // *The Metaphorical Use of Language in Deuterocanonical and Cognate Literature* / ред. M. Witte, S. Behnke [= *Deuterocanonical and Cognate Literature Yearbook* 2014/2015]. Berlin – Boston 2014-2015, с. 381-409; *New Perspectives on 2 Enoch* / ред. A. Orlov, G. Boccaccini [= *Studia Judaeoslavica*, вип. 4]. Leiden – Boston 2012; G. Macaskill. *The Slavonic Texts of 2 Enoch*. Leiden – Boston 2013; Елена Сырцова. Апокрифическая концепция творения в Книге Еноха (II) // *Вестник славянских культур* 2/32 (2014) 49-61.

традиції зокрема, а й підкреслило важливість української (руської) спадщини в розвитку цього напряму студій.

Та перш ніж аналізувати сам апокрифічний текст, не зайве буде пригадати канонічну оповідь про біблійного патріярха Еноха з Книги Буття 5:21-24. Це частина набагато ширшої оповіді, в якій подається список Адамових чоловічих нащадків аж до десятого покоління, тобто до праведного Ноя. З цієї патрилінійної генеалогії виключені, втім, нащадки Каїна. Вилучення Каїнового імени – це символічний знак того, що пам'ять про все його потомство має бути цілковито стерта зі священного родоводу людства та з усесвітньоісторичної хронології. Відповідно, рід грішника-Каїна, алегорично зображений як та гілка Адамового родоводу, що – починаючи від самого світанку людської історії – протистояла праведному родові Сета. Цього свого наймолодшого сина Єва народила вже після вбивства Авеля; той загинув, не пізнавши жінки й не залишивши нащадків, а тому залишився, фактично, поза списком патріярхів. Таким чином «минуле» стає двоїстим: пам'ять про предків втрачає свою благодатність, рід ділиться надвоє, а спорідненість – тепер уже не знак єдності, а вияв бінарної реальності. Первісна злагода обертається розбратом. Відповідно, опис діянь первісних «pater familias» у Книзі Буття розгортається у формі двох протилежних, конкуруючих оповідей. Одна з них – про Каїна – зумисне відсувається на другий план, таврується як історія нечестивця і лиходія, а натомість пристрасно стверджується друга – про праведників і доброчинців. Генеалогічний список Сетових нащадків побудований за простою схемою: у ньому подаються їхні імена, вказується їх вік на момент народження їх першого сина й наостанок зазначається загальна тривалість їхнього життя. Сьоме покоління після Адама за лінією Сетових нащадків – це покоління праведного Еноха, Яредового сина. Енохів первородний син Матусаїл – це дід того самого Ноя, від якого відродиться людство після Потопу. Втім, у порівнянні з Адамом, що прожив 930 літ, Енохове земне життя тривало досить недовго й завершилося на 365 році; він прожив рівно стільки літ, скільки є днів у солярному році, і це символічне число, напевно, свідчить про те, що Енох мав славу винахідника календаря. Біблія про це мовчить, але цей момент виразно зазначений у парабіблійних писаннях. Енох був такий праведний і «вгодний Богові», що йому не довелося зазнати смерті. В Септуаґінті стверджується, що коли він дійшов до кінця свого земного шляху, то «його не знайшли, тому що Бог переніс його». Згідно з мазоретською Біблією та Вульґатою, він просто «ходив з Богом, та не стало його, бо Бог узяв його». Досить прикметно, що, хоча Септуаґінта й мазоретський текст розходяться у своїх тлумаченнях цієї загадкової події, вона [ця подія] в обох випадках знаменує собою завершення «першої седмиці»

допотопних поколінь (якщо вжити висловів із Книги ювілеїв), а Енох символічно уособлює останній, сьомий день. Він є символом сьомого покоління по Адамові і в списку Ісусових предків у євангелиста Луки (Лк 3:37). Так само й у Посланні до Євреїв 11:5 ми бачимо продовження старозавітної традиції, яка відображена в Книзі Буття і згідно з якою

> вірою Енох був перенесений, щоб не бачити смерти; *його не знайдено, бо Бог його переніс*. Перед його перенесенням засвідчено було про нього, що він угодив Богові.

Послання Юди (5-6, 14) заходить іще далі: пророк Енох, сьомий від Адама, не тільки визнається взірецем праведності, але є хранителем пам'яті про допотопну хронологію:

> Я хочу нагадати вам, що Господь […] і ангелів, що не зберегли свого достоїнства, а полишили власне житло, зберіг у кайданах вічних, під темрявою, на суд великого дня. Так само Содом і Гомора з сусідніми містами, – які, подібно до них, віддались були розпусті й кинулися за іншим тілом, – лежать як приклад, скарані вічним вогнем […]. Про них також пророкував Енох, сьомий від Адама, кажучи: «Ось прибув Господь із своїми десятками тисяч святих, щоб учинити суд над усіма й виявити всім безбожним усі вчинки їхньої безбожности, які вони безбожно накоїли, та всі зневаги, що проти нього говорили оті грішники безбожні».

Твердження про майбутній суд над упалими ангелами, як воно сформульоване в Посланні Юди, не засвідчене в Книзі Буття – ані в короткому житії Еноха (Бт 5:21-24), ані в розповіді про «синів Божих і дочок людських» (Бт 6:1-8). На переконання більшості сучасних вчених, цей есхатологічний уривок походить з апокаліптичної традиції епохи Другого храму.

Важливо відзначити, що розповідь про покарання упалих ангелів, які спустилися з небес, мали дітей із земними жінками і розкривали людям «одвічні таємниці» сокровенного божественного знання («і навчили їх чарів і заклинань, і як різати корені, і познайомили їх із рослинами», а також показали, як обробляти метал), зафіксована в апокрифічному творі, що відомий як Книга стражів. Ця книга є першою частиною значно обширнішого корпусу текстів, який серед спеціалістів прийнято називати «Першою книгою Еноха»;[14] окремі його частини були написані

[14] Див.: Annette Yoshiko Reed. Heavenly Ascent, Angelic Descent, and the Transmission of Knowledge in 1 Enoch 6-16 // *Heavenly Realms and Earthly Realities in Late Antique Religions* / ред. Raʿanan Boustan and Annette Yoshiko Reed. Cambridge 2004, с. 47-66; Annette Yoshiko Reed. *Fallen Angels and the History of Judaism and Christianity. The Reception of Enochic Literature*. New York – Cambridge 2005, а також: Patricia Crone. The Book of Watchers in the Qurʾān // *Exchange and Transmission across Cultural Boundaries: Philosophy, Mysticism and Science in the Mediterranean* / ред. H. Ben-Shammai, S. Shaked, S. Stroumsa. Jerusalem 2013, с. 16-51.

ще в III ст. до н. е. Перша книга Еноха збереглася в численних фрагментах, найдавніші з яких, арамейською мовою, знайдені серед кумранських рукописів. Інші редакції цього тексту існують грекою (найвідоміша з них – у Хронографії Георгія Синкела, укладеній не пізніше 810 р.) та латиною, але як цілість цей твір зберігся тільки в ефіопській версії[15]. Ефіопська Церква вважає його частиною канонічного Святого Письма, – на відміну від інших християнських традицій, які включають енохівські писання до списків заборонених книг. Утім, Послання Юди (5-6, 14) – одне з найдавніших джерел, які свідчать про те, що в давній християнській традиції енохівські книги все ще вважалися частиною канону. З іншого боку, Тертуліян (бл. 160 – бл. 225) пише, що Енох (як і Ілля) був «забраний із землі, не зазнавши смерті, яка, втім, була тільки відкладена. Одного дня йому разом з Іллею доведеться-таки померти, щоб кров'ю своєю знищити Антихриста»[16]. Така аргументація розвивається далі в пізніших есхатологічних апокрифах, а особливо в Об'явленні Методія Патарського, де Енох (разом з Іллею) виступає як один з двох мужів Божих з Об'явлення Івана Богослова і як той, хто причиниться до поразки Антихриста. Огляд парабіблійних хронографічних традицій (а особливо пізньоантичних і середньовічних церковних та історіографічних творів) показує, що Книга Буття та її апокрифічні відлуння правили за базову модель символічного сприйняття й представлення історії людства. Мало того, чіткий код спадкоємства й наступництва, сформульований у Книзі Буття, відтворювався в дуже різнопланових хронологічних шаблонах, які визначають фабулу розповіді і в «Юдейських старожитностях» Йосифа Флавія, і в хроніках Юлія Африкана, Йоана Малали, Георгія Амартола й уже згадуваного Георгія Синкела. Як показав Вільям Адлер та інші, ці праці демонструють велику залежність від енохівського апокрифічного корпусу та Книги ювілеїв.

Окремої уваги заслуговує історія рецепції Книги стражів у Візантії. Як уже побіжно згадувалося, витяги з цієї книги були включені в Хронографію Георгія Синкела[17]. Фактично, Синкел був одним з останніх візантійських авторів, які покликалися на енохівські книги. До його Хронографії увійшли два обширні (хоч і ґрунтовно перероблені) цитати «з першої

---

[15] Див.: M. A. Knibb. First Enoch // *The Apocryphal Old Testament* / ред. H. Sparks. Oxford 1984, с. 169-184; George W. E. Nicklesburg. *A Commentary on the Book of 1 Enoch (Chapters 1-36; 81-108)* / ред. Klaus Balzer. Minneapolis 2001; Helge S. Kvanvig. *Primeval History: Babylonian, Biblical and Enochic: and Intertextual Reading*. Leiden 2011.

[16] Цит. за: Ancient Christian Commentary on Scripture. Old Testament, 1: Genesis 1-11 / ред. Andrew Louth. Downers Grove 2001, с. 121.

[17] Див.: Франко. *Апокріфи і лєґенди*, т. 1, с. 64.

книги Еноха, де мова про Стражів» [Ἐκ τοῦ πρώτου βιβλίου Ἐνὼχ περὶ τῶν ἐγρηγόρων][18] (тобто 1 Енох 6.1-9.11).[19]

[18] *The Chronography of George Synkellos*, с. 16-23]. Про текстуальні корективи в Синкелових цитатах з Еноха див.: William Adler. *Time Immemorial: Archaic History and Its Sources in Christian Chronography from Julius Africanus to George Syncellus* [= *Dumbarton Oaks Studies*, 26]. Washington 1989, с. 175-182.

[19] Щоб внести більше ясності в обговорення цих питань, варто навести тут відомий фрагмент із Синкелової Хронографії, де йдеться про те, як Стражі незаконно передавали знання людям:

> І сталося так, що розмножилися сини людські, і народжувалися в них прегарні дочки, і Стражі забажали їх і блудили з ними, і казали один одному: «Оберімо собі жінок з-поміж дочок людських на землі». А Семіяза, головний з них, сказав їм: «Я боюся, що не захочете ви скоїти таке, і я один буду спокутувати цей великий гріх». І тоді всі вони відповіли йому, кажучи: «Заприсягнімося всі присягою і зв'яжімо один одного закляттям, щоб не покидати нам цього наміру, поки не довершимо його». Тоді всі вони разом заприсягнулися й зв'язали один одного закляттям. І було їх двісті, що за днів Яредових зійшли на вершину гори Хермон, і гору ту вони назвали Хермон, бо на ній вони заприсягнулися і зв'язали один одного закляттям. І ось імена їх провідників: (1) Семіяза, головний з них; (2) Атаркуф; (3) Аракіїл; (4) Ховавіїл; (5) Гораммам; (6) Рамііл; (7) Сампсик; (8) Закіїл; (9) Валкіїл; (10) Азазіль; (11) Фармарос; (12) Амариїл; (13) Анагіма; (14) Тавсаїл; (15) Самііл; (16) Саріна; (17) Евміїл; (18) Тириїл; (19) Юміїл; (20) Сариїл. Ці й усі решта з них узяли собі жінок у рік від сотворення світу 1170-й і почали сквернитися з ними, і так було аж до Потопу. І жінки породили їм три роди людей. Перший – то були величезні велетні. Далі велетні породили нафелімів, а нафеліми породили еліюдів. І зростали вони у величі своїй, і навчилися й навчили жінок своїх уживати зілля й чари. Спершу Азазіль, десятий з їх начальників, навчив їх робити мечі й обладунки й усілякі знаряддя війни, і навчив, як обробляти метали земні та золото й робити з них прикраси для своїх жінок, а також і срібло. Він показав їм також, як уживати рум'яна й малювати обличчя, а також добірні камені й барвні розчини. І сини людські робили це для себе й для дочок своїх, і впадали вони в переступи й зводили праведних. І велике нечестя настало на землі, і зіпсутими стали шляхи їхні. І Семіяза, головний з них, навчив їх заклинань і про корені земних рослин. Одинадцятий, Фармарос, навчив їх про зілля, чари, знахарство й засоби проти чарів. Дев'ятий навчив їх вивчати зорі. Четвертий навчив астрології. Восьмий навчив ворожити, спостерігаючи небеса. Третій навчив розпізнавати земні знаки. Сьомий навчив їх про знаки сонця. Двадцятий навчив їх про знаки місяця. І всі вони почали звіряти ці таємниці своїм жінкам і дітям (*The Chronography of George Synkellos*, с. 16-17).

Переказ 1 Енох 9-10, поданий у наступному розділі Хронографії, доповнений деякими дотичними «уступами з божественних писань» (тобто з Бт 6:1-2 та 2 Пт 2:4-7), за якими йде ще один фрагмент, цим разом з праць Зосими, славетного філософа й алхіміка IV ст. з Панополіса та Александрії (а саме з його звернення до певної Теосебії, багатої жінки, що цікавилася алхімією). Як уточнює Синкел, цей витяг походить із «дев'ятої книги Зосимової праці „Імут"» (*The Chronography of George Synkellos*, с. 18-19). Отже, енохівська концепція походження людських умінь-τέχναι (металургії, ворожіння, заклинань, зіллярства тощо), викладена в Книзі стражів, зіставляється тут із знайомим (для грецької авдиторії) герменевтичним дискурсом, який виводив алхімію з Книги Хема і який, каже Синкел, присутній у дуже різноманітних трактатах, і загальновідомих, і потаємних. Утім, аналіз Codex Panopolitanus виходить за рамки цієї статті.

Дуже важлива та обставина, що Синкел використовує на позначення «упалих ангелів» термін «ἐγρήγοροι», «стражі», засвідчений також і в слов'янському Апокаліпсисі Еноха у формі «Григóри». Використання в обох випадках цього специфічного терміна наводить на думку про те, що слов'янський Енох мав би походити від грецького першовзору, який, сформувавшись у річищі традиції, пов'язаної зі Септуаґінтою, згодом зазнав впливу християнської ідеології Візантійської співдружності. Одна деталь (з-поміж багатьох інших), яка вказує на те, що слов'янський Енох взорований саме на традиції Септуаґінти, – це вік Еноха на момент народження його сина Матусаїла. В коротких редакціях апокрифа цю деталь зазвичай оминають, та коли вона збережена, то говориться про те, що Енохові було 165 років, як це є й у Септуаґінті, а не 65 років, як це є в мазоретському тексті й у Вульґаті.

Грецький першовзір, від якого походить слов'янський енохівський корпус, не зберігся. Припускають, що цей грецький оригінал ґрунтувався на якомусь єврейському чи арамейському тексті. На жаль, попри всі зусилля кількох поколінь учених, ніяких свідчень існування цього семітського тексту віднайти не вдалося. Так само в жодній з архівних збірок, що містять рукописи з візантійських скрипторіїв, не вдалося відшукати сліди й похідного від нього грецького тексту. Отже, слов'янський енохівський корпус – останній представник довгої низки парабіблійних творів, що протягом століть поширювалися в багатомовному й багатокультурному середовищі. Саме Візантія була тим фільтром, крізь який вони потрапили до новонаверненої Болгарії. І саме тут не пізніше XII ст. був зроблений найдавніший переклад грецького прототексту на староцерковнослов'янську мову.

З іншого боку, варто вказати на ще одну невеличку, але важливу деталь: назва «Книга тайн Енохових», яку Чарльз та Морфілл ще в 1899 році дали слов'янському Апокаліпсису Еноха, дещо оманлива. В деяких інших редакціях цього апокрифа (наприклад, у рукописі № 321 з Національної бібліотеки в Белграді, арк. 269-323)[20] його заголовок звучить як «Книга святих тайн Енохових» [Книги сѣтиˣ таинь Ѥнохов], і це одне додаткове слово має суттєве значення. Мовний аналіз наявного корпусу перекладів з греки на староцерковнослов'янську мову, – починаючи з найранішого періоду, одразу після навернення слов'ян на християнство, – дає змогу уточнити коло значень слов'янського слова «тайна». Відповідні лексичні дані є не тільки в перекла-

[20] Пор.: Соколов. Материалы и заметки по старинной славянской литературе, с. 1-80; Соколов. *Славянская Книга Еноха Праведного*, с. 8-32; див. також: *The Book of the Secrets of Enoch*, с. xiii-xiv; А. Яцимирский. *Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности*, вып. 1. Петроград 1921, с. 83 (список № 4); Иванов. *Богомилски книги и легенди*, с. 165-191; Vaillant. *Le livre des secrets d'Hénoch*, с. 86-119.

дах Нового й окремих частин Старого Завіту, які слугували для богослужбових потреб, а й у перекладах флорилегіїв, історіографічних праць, «Небесної ієрархії» Діонісія Ареопагіта. У всіх цих джерелах бачимо ту саму модель: лексема «тайна» (і похідні від неї) може вживатися у значенні «таємниці» або ж «таїнства», та коли вона є в парі з означенням «свята», то йдеться завжди про «таїнство» (а насамперед про таїнство Євхаристії)[21]. Справді, слов'янський Апокаліпсис Еноха – це розповідь про містичний досвід візіонера, про його сходження на найвище небо, де він постав перед лицем Господнім і спізнав таємниці всесвіту. Це знання після повернення на землю він повинен буде передати своїм нащадкам. Тож це справді «таїнство».

Та як же починається ця подорож в інший світ?

Вона бере початок з дуже особливого, святкового дня – у перший день першого місяця року, тобто на Новий рік. Енох спочивав на своєму ложі, коли йому явилися двоє мужів-велетнів. Їх лиця сяяли, наче сонце, а очі були, мов запалені свічки; з уст їх виходив вогонь, а руки були біліші від снігу. Вони закликали Еноха рушати разом з ними в небесну мандрівку до самого Божого престолу. Взявши переляканого Еноха на свої крила, ясніші від золота, вони підняли його на Перше небо й поставили на хмарі. Вони показали йому океан, більший за будь-яке земне море [и показаша ми Море превеликое, паче моря земного][22], а тоді стали приводити перед його очі старійшин та повелителів зоряних чинів. Він уздрів двісті ангелів, які володіють небесними зорями та сузір'ями й літають на своїх крилах довкола всіх плаваючих світил (тобто планет).

> Приведоша пре лице мое старѣйшины и вл҃кы sвѣздны҂ чиновъ, и показаша ми с҃ а҃гглъ, и҃ж владѣютъ sвѣздами, и сл8женїа Нб҃семъ, и лѣтаютъ крылами своими, и ѡбходат всѣ҂ плаваюцыхъ.[23]

Він побачив також небесні запаси снігу та льоду, ангелів, що охороняють ці велетенські сховища, і хмари, звідки ці ангели виходять і куди заходять:

> И т8 соглада҂ и видѣхъ сокровица снѣжна, и а҃гглы иже держатъ грозныа хранилница и҂. и ѡблакы ѻ҃к8д8же исходатъ и в҃ходатъ.[24]

Далі візіонер піднімається на Друге небо, яке він описує як величезну в'язницю. Тут він бачить муки тих, що пішли були вслід за Стражами –

---

[21] И. И. Срезневский. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. 3. Санкт-Петербург 1903, с. 914.

[22] Попов. Южнорусский сборник 1679 года, с. 91.

[23] Там само, с. 91-92.

[24] Там само, с. 91-92.

упалими ангелами, які послухали намови найзапеклішого Божого ворога Сатанаїла. Тепер вони засуджені перебувати в пітьмі, чорнішій за будь-яку земну темряву. Вони висять у кайданах і чекають на великий і безмірний осуд:

> Поѧша же ма м8жи ѡны, и возведоста ма на в҃-е Нб҃о. и показаша ми тм8, паѵе т҆мы зємнїѧ. и та᷑ видѣхъ верыжники блюдоми висаѧца, жд8ще с8ду великаго и безмѣрнаго, и тыи аггелы бѧх8 темнозраѵны, паѵе тмы зємнїѧ, и непрестанно плаѵъ творѧще по всѧ ѵасы, и рѣхъ м8же᷑ с8цимъ со мною. ѵесо ради сїи м8ѵими с8ть непрестанно. ѿвѣцаша мы, сїи с8тъ ѿст8пници Бжї҃и, иже не посл8шаше повелѣнїѧ Бжї҃а. но своею волею съвѣцаша, и ѿст8пиша со кнѧземъ свои᷑, и иже оутвержени на патомъ Нб҃си, и пожалихсѧ сѣло ѡ ни᷒, ѡни же поклонишасѧ мнѣ, и рѣша къ мнѣ. Ѵл҃ѵе Бжї҃й, помолиса ѡ насъ ко Г҃с҃д8. и ѿвѣцахъ к҆ нимъ, кто есмъ азъ ѵл҃къ мертвъ, да помолюсѧ ѡ Аг҃глѣхъ, кто вѣстъ камо азъ ид8, или ѵто срѣти᷑ ма. албо кто помолитсѧ ѡ мнѣ. [25]

Далі Еноха забирають на ще вищий рівень усесвіту, на Третє небо. Тут він опиняється посеред раю, який він описує як прекрасний сад, де густо ростуть різноманітні дерева з прегарними квітами й запахущими плодами. Посередині саду є Дерево життя, усе золотисто-червоне й немовби вогнисте. Його гілля розпростерається над усім раєм, а його корені – це вихід на землю. Сам же рай перебуває посередині між тлінням і нетлінням. Триста пресвітлих ангелів охороняють його й повсякчасно служать службу Богові мелодійним співом. Ангели, що супроводжують Еноха, пояснюють йому, що цей сад приготований для праведників, які зазнали в земному житті всіляких напастей, але ходять без гріха перед лицем Господнім і служать тільки Йому:

> И поѧша ѿт8д8 ма м8жїе ѡны, и возведе ма на третее Нб҃о, и поставиша ма тамъ. азъ же соглада᷒ низ8, и вид᷒ породи мѣста᷑, несвѣдоми добротою. и видѣхъ всѧ древеса бл҃гоцвѣтнаѧ, и плоди ихъ зрѣхъ, и бл҃го8ханны, и всѧ брашна принесена кыпаціѧ дыханїемъ бл҃говоннымъ. и посредѣ древъ животное. на мѣстѣ то᷑ на не᷑же поѵиваетъ Г҃сдь, егда восходитъ в рай: и тое древо нескаѧнно естъ добротою и бл҃говонствомъ· і ѡкрашенно паѵе всеѧ твари с8щей. и ѿвсюд8 ѡбразомъ златовидно и ѵервлен҆но, и ѡгнезраѵно, и покрываетъ всѧ. породы же иматъ ѿ всѣхъ плодовъ. Корень ем8 есть въ породѣ на исходѣ зємно᷑. Рай же есть межд8 тлѣнїемъ и нетлѣнїемъ. І исходѧтъ два источника еже точатъ медъ и млеко, и источници ею точатъ елей, и вино, и разд҃ѣлаютсѧ на ѵотыри ѵасти, и ѡбходѧтъ тихимъ шествїемъ, и нисходѧтъ въ рай едемскїй, межд8 тлѣнїемъ и нетлѣнїемъ. И ѿт8д8 происходя᷑ потонку зємли, и им8тъ ѡбращенїе

[25] Попов. Южнорусский сборник 1679 года, с. 92-93.

кр8г8 своем8 ѭкоже і ины стихїа; и нѣсть т8 древа неплодна, и всако мѣсто бл҃гословественно. И триста А҃гглъ свѣтлыхъ сѣло, иже хранатъ родъ8, и непрестаннымъ пѣнїемъ бл҃гимъ, и немолѵными гласы, сл8жатъ Гв҃и по вса дни и ѵасы. І рѣхъ коль бл҃го мѣсто се естъ сѣло, и рекоша ко мнѣ м8жїе ѡны. Мѣсто се естъ ѡ Еноше правеаникомъ оуготованно, иже претерпатъ всакоа напасти, ѿ ѡзлобляющихъ дш҃а их, иже ѿврататъ ѡѵи свои ѿ неправды, и сътвораът с8дъ прваный, и да подад8тъ хлѣбъ алѵ8щимъ. и покрыютъ рызою нагїа, и воздвыгн8т падшїа, и помог8т ѡбыдимымъ сиротамъ; и еже ходат безъ порока прса лицемъ Гс҃днимъ. и том8 едином8 сл8жатъ, и тѣмъ оуготованное естъ мѣсто сїе в‘ наслѣдїе вѣѵное.[26]

Побувавши в раю, Енох вирушає на північну околицю цього ж таки Третього неба. Тут він бачить «страшні місця та всілякі муки». Це місце описується як повна протилежність до раю, і його головний атрибут – відсутність світла. Це похмура безодня, де панує холод, темрява й «безпросвітна імла», і навіть вогонь горить тут темно й похмуро. Тут-таки протікає вогняна ріка, і скрізь або вогонь, або холод і лід. Це «люта в'язниця», яку охороняють «грізні й немилостиві ангели» із зброєю в руках, піддаючи в'язнів тяжким мукам:

И воздведоста ма м8жїе ѡны, на сѣверн8ю стран8. и показаша мы т8 мѣсто страшно зѣло. и всака м8ѵенїа на мѣстѣ томъ, и лютаа т‘ма, и м‘гла несвѣтимаа, и нѣсть т8 свѣта, но ѡгнь мраѵный воздгараетса присно. и рѣка ѡгненаа исходацїе, и все мѣсто то ѿвсюд8 ѡгнь, и ѿвсюд8 ст8день и ледъ, жажа, и зѧблость, а оужници люти зѣло, и аггели гр8жны и немилостивны. носацїе ѡр8жїа напрасна, м8ѵенїе немилостивно, и рѣхъ. Горе, Горе, колми страшно мѣсто се вел‘ми.[27]

Та хто ж в'язні цієї вселенської тюрми, побудованої на Третьому небі? Ангели-супровідники розповідають йому, що тут караються всілякі грішники: ті з-поміж людей, що не слухалися Бога й чинили на землі зло. Першими названо тих, що займалися содомією, магією, ворожбою, а також тих, що похвалялися своїми лихими ділами: брехнею, крадежами, блудом, убивством. Далі згадуються ті окаянні, що «крадуть людські душі». До лиходіїв, приречених на вічну кару, належать і всі ті, хто переслідує бідних, позбавляє їх їхніх убогих статків і багатіє на чужому добрі, ті, хто замість нагодувати голодних – залишає їх умирати, замість одягнути – здирає останню одежину. Нарешті, на вічні муки й страждання в небесній в'язниці на Третьому небі приречені також ідолопоклонники – ті, що «не визнають

[26] Там само, с. 93-94.

[27] Там само, с. 94-95.

свого Творця, а кланяються бездушним […], марним богам, споруджують бовванів, поклоняються огидним витворам людських рук»:

> и рѣша ко мнѣ м8жїе ѡны. мѣсто се естъ еноше оуготованно неѵеств8ющимъ Бг҃а, иже дѣлаютъ на ꙁемли презъ естество блуᴬ, еже естъ дѣторастлѣнїе, в‘ ꙁаднїй проходъ содом‘ски: ѵародѣанїа, обаанїа, волхвованїа бѣсовъскаа, і иже хвалаᵀса дѣли своими ꙁлими, краденїемъ, лжами, клеветами, ꙁависттїю, ꙁлопомнѣнїемъ, бл8домъ, оубїйствомъ, и иже крад8ᵀ дш҃а ѵл҃ѵа ѡкааннїи, видаще ницаа и вꙁемлюще имѣнїа иˣ, а сами богатѣютъ, и ꙁа имѣнїа т8ждаго ѡбыдаще иˣ: иже мог8ще наситыти гладнїа, оуморишa алѵ8щїа, мог8ще одѣати, совлекоша нагїа; і иже не ꙁнаша творца своего, и оуклонишасa Богомъ безд8шнимъ, еже не мог8тъ видѣти, ни слишати, боги с8етны, ꙁижд8ще ѡбраꙁы ист8канны, и покланаютса р8котворенїю мерꙁостном8, симъ всѣмъ оуготованно естъ мѣсто въ сихъ сїе, во достоанїе вѣчное.[28]

У тексті слов’янського Апокаліпсису Еноха лексема «пекло» не вживається ні разу, однак опис цієї вселенської в’язниці для грішників, розташованої поряд з раєм, але відокремленої від нього, не залишає ніяких сумнівів, що йдеться саме про пекло.

Після того, як Енох уздрів тяжкі муки грішників, його забирають на ще вище, Четверте небо. Там, понад раєм і пеклом, пролягають орбіти сонця й місяця. Він вимірює величину й рухи цих світил, порівнює силу їх світіння й робить висновок, що «сонячне світло семикратно дужче за місячне». Енох навіть бачить колісниці, на яких рухаються сонце й місяць, – кожна з них в оточенні менших зірок. Свою подорож цим небом Енох розпочинає на східному краю, де йому показують шість широких брам, крізь які сонце цілий рік, відповідно до свого щомісячного розпорядку, сходить і йде на захід. Далі йому показують західну частину того ж таки неба, де він бачить брами, крізь які сідає сонце. Там розташовані також дванадцять великих брам, звернених на захід, – крізь них у відповідний час починає свій шлях місяць. Пройшовши через західні ворота, місяць заходить у відповідні ворота на сході, й так по проходженні всіх воріт завершується рік. Саме на цьому небі Енох отримує повний доступ до астрономічного й календарного знання; у своїх свідченнях він не просто подає практичну таблицю календарних розрахунків, а й будує детальну, систематичну математичну модель небесних тіл та їх регулярних рухів. Візіонер виступає тут як особа, що майстерно володіє наукою чисел, а самі числа трактуються як містична проєкція вселенської гармонії. Нарешті, на завершення своєї подорожі цим небом, Енох зустрічає озброєне ангель-

[28] Попов. Южнорусский сборник 1679 года, с. 94-95.

ське воїнство, яке служить Богові співом і грою на тимпанах та органах, – образ, вельми характерний для класичних грецьких процесій.

Поспостерігавши за цим урочисто-поважним, але радісним маршем ангельських музик, Енох піднімається на П'яте небо, де зустрічає упалих ангелів – Стражів, або «Григорів», які приречені нести тут кару за свій непослух велінням Божим:

> Взѧша мѧ мѫжїе на е҃ нб҃о, и поставиша мѧ, и видѣхъ тѫ вои многи и неисчетны, рекомїѧ Григори, и видѣнїе чл҃ѹее, и величество и[x], вещъ оудовъ велики[x], и лица и[x] дрѧхли. молчанїе оустъ и[x] всегда. и не бѣ слѫженїѧ на патомъ нб҃си. и гл҃ахъ ко мѫжемъ сѫщимъ со мною. Чесо ради сїи сѫтъ дрѧхли зѣло, и оунила лица ихъ, и оуста и[x] молчаща. и нѣсть слѫженїѧ на семъ нб҃си. И рекоша ко мнѣ. сїи сѫтъ Григоры, иже ѿвергошасѧ Г҃а с҃та со кнѧземъ своимъ Сатанаиломъ, и по ни[x] иже соу[т] на второ[м] нб҃си ѡбдержими т҃мою великою, и ѿ нихъ сонїйдошасѧ три на зємлю ѿ пр҃тла Г҃дня, на мѣсто ермоне проторгошасѧ, ѡбѣщанїѧ на рамѣ горы Іермонскїѧ, и видѣша дщерѧ чловеческїѧ ѩко добры сѫтъ, и поѧша себѣ жены, и ѡсквернища зємлю дѣлми и[x]. иже въ всѧ времена вѣка сего бекондѧ и творѧще смѣшенїе, и раждаютсѧ сполини, и чѫдовелици, и велика непрїязнь. и того ради ѡсѫди ихъ Бг҃ъ велики[м] сѫдомъ, и рыдаю[т] братїи своей, и оукорени бѫдѫтъ въ дн҃ь великїй Г҃днь. И рѣхъ азъ Григорисѡ[м], азъ видѣхъ братїю вашѫ и творенїѧ и[x], и мѫченїѧ и[x] великаѧ. и азъ молихсѧ ѡ нихъ, но ѡсѫдилъ и[x] естъ Г҃дь по[д] зємлею. дондеже скончаетсѧ нб҃о и зємлѧ в в҃кы. и рѣхъ въскѫю ждете братїе, а не слѫжите пре[д] лице[м] Г҃днымъ, и постависте слѫжбы ваша пре[д] лице[м] Г҃днымъ, да не прогнѣваете Г҃да вашего до конца. И послѫшаше наказанїѧ моего. и рѣша на д҃чины на нб҃си. и се мнѣ стоащѫ со мѫжема ѡны, и вострѫбыша д҃ трѫбы в҃кѫпѣ гласомъ великымъ. и воспѣша Грыгоры единогласно, и возыйде гласъ и[x] пре[д] Г҃демъ жалостно и оумиленно.[29]

На Шостому небі Енох бачить сонми ангелів, відповідальних за всі сотворені речі, як земні, так і небесні, за всіх людей і за їх життя. Єдине уточнення щодо місця перебування цих ангелів – слова про те, що це десь коло підніжка Божого.

Після цього Енох досягає найвищого неба, де стоїть Престол Творця[30]. Тут він бачить «світло вельми велике» та незчисленні «безплотні сили»,

---

[29] Там само, с. 100-101.

[30] У деяких редакціях цього апокрифа Престол Божий стоїть на Сьомому небі, в інших – на Третьому. Обговорення цього питання див. у: F. Badalanova Geller. Poetics of Errors // *Productive Errors: Scientific Concepts in Antiquity:* TOPOI – Dahlem Seminar for the History of Ancient Sciences / ред. Klaus Geus, Mark Geller [= *Max Planck Preprints*, вип. 430]. Berlin 2012, с. 207-218.

серед яких херувими, серафими, престоли, «десять полків багатооких ангелів» і «пресвітле стояння офанімське». Нарешті Енох бачить і самого Бога, що сидить на величному престолі, в той час, як усе небесне воїнство вклоняється йому «в світлі безмірному», співаючи йому пісні тихими й лагідними голосами. Місце Господнього перебування описується тут як образ небесної музики – багатоголосе і превелике[31]. Енох схиляється в страху перед славою Божою, але йому звелено підвестися й постати перед Господом. Архангел Михаїл піднімає його й переносить перед лице Господнє. Кульмінацією цієї таїнственної зустрічі стає сцена вшанування Еноха як ангельської істоти:

> И возⷣвиже ма Михаилъ архистратигъ, и приведе ма пре^а лице Гн҃е; и рече Г҃сь сл8гамъ своимъ иск8шаⷭй и, да вост8питъ Енохъ стоⷭати пре^а лицемъ мои^м въ вѣки, и поклониша^с҃ славны Г҃сви. И рекоша, да ѿст8пи^т енохъ по глаголу твоему, и гл҃а Г҃сь Михаилу. Прист8пи и совлеци еноха с‘ земни^х рызъ его, и помажи его мастїю бл҃гою моею, и ѡблеци его въ рызи славы моеⷭ. И тако сътвори Михаилъ, ꙗко же рече ем8 Г҃сь.[32]

Акт зняття з Еноха земних одеж і зодягнення його в небесні ризи означає, по суті, його преображення зі смертної людини в ангельську істоту. В цьому фрагменті зашифрована тонка алюзія на первісні «ризи світла», в які були зодягнуті Адам і Єва в Едемському саді і яких вони були позбавлені згодом. Фактично, це завуальоване обернення навспак історії про гріхопадіння. Гріх прабатьків призвів до втрати того ангельського статусу, яким вони втішалися, і до їх вигнання з раю, а їхній новий смертний статус був ознаменований заміною небесних риз світла на «одежу зі шкур». Ставши смертними, люди також мусили самі шити собі одяг. Скидання Енохових земних одеж означає, що тепер він стає «Новим Адамом» і повертає собі той первісний небесний статус, який мало людство до гріхопадіння.

Після цього Еноха намащують єлеєм, що «наче добра роса», пахне, мов смирна, і блищить, мов промені сонця. Відтак Енох стає «одним із славних Його», і тепер між ним і ангелами немає більше явної відмінності:

> Помаⷃа ма, и ѡблеⷦе ма, и видѣнїе масла ѡнаго паⷦе свѣта велика, и маст‘ его ꙗко роса бл҃гаⷭ: и вонⷭ его смирна, ꙗко л8ⷦа сл҃нⷦнаⷭ л‘ц8-цⷱесⷭ, и соглⷭда^хсⷭ самъ, и быхъ ꙗко единъ ѿ славны^х его.[33]

У цей момент Бог викликає архангела Правуїла (варіянт: Вревоїла, тобто Уриїла), який своєю мудрістю перевищує всіх інших ангелів, і нака-

[31] Попов. Южнорусский сборник 1679 года, с. 104-105.

[32] Там само, с. 105.

[33] Там само, с. 105.

зує йому принести з божественних сховищ прекрасні книги, що теж помазані смирною. Фактично, Енох як письменник – тільки-но помазаний небесним єлеєм – сам стає антропоморфним образом цих книг. І письменник, і небесні книги незбагненним чином перетворюються на «посудини», що вміщають у собі божественні таїнства. Разом із книгами з божественних сховищ Енохові вручають також «тростину» (стилос), щоб він міг під диктування Уриїла записати їх зміст. Архангел розповідає Енохові про всі діла земні й небесні, про всі стихії, про календарні шляхи й переміни світил. Прикметно, що Еноха навчають також і ворожіння за громом відповідно до знаків Зодіяку, тобто бронтоскопії.

Тридцять днів і тридцять ночей Енох занотовує одкровення від Уриїла, а тоді ще стільки само часу записує в свій небесний архів «всі душі людські», яким ще тільки судилося народитися, адже – як пояснює нам ангельський оповідач – шлях кожної душі був наперед визначений ще до сотворення землі. Отож Енох складає 366 небесних книг «святих тайн», зміст яких йому наказано від імени Божого переповісти своїм синам і домочадцям. Після цього Творець наказує «мудрецю і великому письменнику» Енохові сісти по ліву руку від Нього. Еноха не випадково посадовили ліворуч від Бога, адже це тонка алюзія на Євангелія від Луки й Марка, в яких прямо говориться про те, що після Воскресіння й Вознесіння Ісус сидить праворуч від Отця. Для християнських редакторів та читачів слов'янського Апокаліпсису Еноха цей натяк був цілком прозорий.

Коли візіонер займає своє місце поряд з Богом, характер оповіді змінюється. Тепер уже не Енох промовляє до нас, а сам Бог розповідає про шість днів світотворення в монолозі, що є альтернативою до канонічної космогонії з Книги Буття. Читач дізнається, як день за днем відбувалося створення Всесвіту і який божественний замисел за цим стояв. В оповіді про створення людини домінує мотив узаємної відповідності між Макрокосмом і Мікрокосмом[34]. Адам розглядається тут як істота, подібна до цілого Всесвіту: його плоть – від землі[35], його кров – від роси, його очі – від сонця, його кості – від каменю[36], помисли його – від «ангельської

[34] Див.: Böttrich. *Adam als Mikrokosmos*; Елена Сырцова. Апокрифическая концепция творения в Книге Еноха (II), с. 56-57.

[35] Про гомологічність землі й плоті в індоєвропейських космогоніях (з особливим наголосом на Другій книзі Еноха) див.: Bruce Lincoln. *Myth, Cosmos, Society. Indo-European Themes of Creation and Destruction*. Cambridge – London 1986, с. 4-16, 21-25.

[36] Про використання «кости» як тілесної алоформи «каменю» в індоєвропейських міфах про творення світу див.: M. West. The Cosmology of 'Hippocrates', De Hebdomadibus // *The Classical Quarterly* (нова серія) 21 (2) (1971) 365-388; Lincoln. *Myth, Cosmos, Society*, с. 7, 12-16, 21-25.

бистрости й від хмар»[37], його жили й волосся – «від трави земної»[38], його душа – «від Духа Божого й від вітру» [39]:

> В‘ шестїй дн҃ь повелѣхъ м8дрости моей, сътворити ѵл҃ка ѿ седми съставъ. а҃. плоть его ѿ ꙁемлѣ. в҃. кровъ его ѿ росы. г҃. оуи его ѿ слн҃ца. д҃. кости его ѿ камена. е҃. помыслъ его ѿ борꙁости аггл꙾кой. и ѿ ѡблака. ѕ҃. жилы его и власы его ѿ травы ꙁемной. ꙁ҃. дш҃а его ѿ дх҃а моего и вѣтра.[40]

Крім того першій людині дано сім властивостей: слух, зір, нюх, дотик, смак, «тривкість кістки» й «солодкість думок»:

> и дахъ ем8 ꙁ҃. ест꙾ствъ. сл8хъ ко плоти. возрѣнїе ѡуи. ѡбонанїе дш҃евное. осѧꙁанїе жыли. вък8шенїе кровъ. кости терпѣнїю. помысл8 сладость.[41]

У енохівській антропогонічній схемі важливу роль відіграє символізм чисел, і символом Творіння є число «сім». Людина і Світ подібні одне до одного, адже вони створені за тим самим сценарієм. Інтерпретація Адамового тіла як мікромоделі всього сотвореного Всесвіту присутня також і в інших староцерковнослов'янських апокрифах, таких як «Тиверіядське море», а також в питаннях та відповідях «Разумник» та «Разумник – Указ», у «Бесіді трьох святителів» тощо[42]. Крім того, вона правила за взірець для парабіблійних сценаріїв Творіння так само й у фольклорній традиції (духовних віршах тощо) [43].

На завершення я хотіла би поставити одне питання: що каже нам енохівський наратив про саму Біблію? Фактично, дуже багато. Описи небес у слов'янському енохівському корпусі дають нам дуже важливу інформацію про ту космологію, що стояла *за* й *поза* біблійним текстом. Енохівські писання мають на меті відтворити картину світу – земного й небесного – за часів перших людських поколінь. Вони заповнюють прогалини

---

[37] Про міфологічне походження «думок» від «хмар» див.: Lincoln. *Myth, Cosmos, Society*, с. 19-25.

[38] Про індоєвропейську гомологію «рослини = волосся» як вияв унутрішньої взаємовідповідності між мікрокосмічним тілом і макрокосмічним усесвітом див.: Lincoln. *Myth, Cosmos, Society*, с. 16-17, 21-25.

[39] Про індоєвропейську міфопоетичну рівність «душа = вітер = подих Божий» див.: F. Badalanova Geller. The Sea of Tiberias: Between Apocryphal Literature and Oral Tradition // *The Old Testament Apocrypha in the Slavonic Tradition: Continuity and Diversity* / ред. L. di Tommaso, Ch. Böttrich. Tübingen 2011, с. 42-47; 74-79.

[40] Попов. Южнорусский сборник 1679 года, с. 112.

[41] Там само, с. 112.

[42] Пор.: Badalanova Geller. The Sea of Tiberias, с. 73-78.

[43] Пор.: Lincoln. *Myth, Cosmos, Society*, с. 4-40.

в біблійному наративі й – приписуючи свої яскраві описи небесної реальності Енохові, мудрецеві з сьомого покоління по створенні світу, – спонукують нас прийняти його авторитет як самовидця небесних сфер. Це нагадує нам про те, що Біблія не вміщає та й ніколи не мала на меті вмістити й відобразити всю повноту давньоєврейських космогонічних оповідей. Чимало розповідей про біблійний світ існували в усній формі й тільки згодом спливли у вигляді писаних текстів. У випадку Книги тайн Енохових ця дуже давня оповідь, що дійшла до наших днів – майже чудом – у слов'янському мовному оформленні (її першовзори іншими мовами не збереглися), доносить до нас культурну пам'ять давнього Ізраїля. І до цієї реальної давності енохівського епосу як наративного твору слід поставитися з усією серйозністю. Не випадково середньовічні слов'янські книжники, що переклали цей апокрифічний апокаліпсис із грецької, назвали його «Книга святих тайн Енохових», – так вони вказували на «небесне походження» цієї книги й свідчень її автора.

З англійської мови переклав Роман Скакун

Florentina Badalanova Geller

Slavonic Apocrypha and their Significance for Biblical Scholarship

The article is dedicated to the role the Ukrainian apocryphal tradition played in the history of Biblical scholarship; special attention is paid to Ivan Franko's contribution to the formation of the epistemological foundation of the discipline. Examined in this connection is one of the key texts published by him in his Codex Apocryphus (following the earlier edition of the same manuscript by A. Popov) – the Ruthenian redaction of the Slavonic Apocalypse of Enoch (also known as 2 Enoch); the actual MS was copied in 1679 in Poltava, and entitled The Book of the Secrets of Enoch. The discovery of this text heralded not only the shape of academic discourse concerning Biblical apocrypha in general, and Slavonic tradition in particular, but also epitomized the importance of the Ukrainian/Ruthenian heritage in the development of the discipline. The Greek protograph, from which the Slavonic Enochic corpus derived, is no longer extant; its Vorlage must have been based on either a Hebrew or Aramaic composition. Regrettably, despite the efforts of generations of scholars, no surviving witnesses to this Semitic text were ever found, nor were any traces of its Greek descendants discovered in archival collections containing manuscripts produced in Byzantine scriptoria. Thus the Slavonic Enochic corpus appears to be the last representative of a long chain of now lost parabiblical compositions which were transmitted over centuries in multilingual and multicultural environments,

with Byzantium being the filter through which Enochic traditions reached men of letters of the Slavonic world. As for the content of The Book of the Secrets of Enoch, it enfolds as the testimony of a visionary who is raised to the highest heaven, where he encounters God and learns about the mysteries of the creation of the universe. Thus the narrative encompasses two storylines. The first has a cosmographic character and provides a detailed description of each of the heavens through which the visionary passes before reaching the throne of God. The second is devoted to parabiblical cosmogony and anthropogony, through which man is described as an icon of the universe, with Seven being the ultimate numerical symbol of Creation.

Keywords: Slavonic Apocalypse of Enoch (2 Enoch; The Book of the Secrets of Enoch); parabiblical traditions; Slavonic apocryphal writings; heavenly ascents; cosmography; cosmogony; anthropogony; e*SCh*atology; esoteric knowledge; intertextuality; multilingualism; transmission of knowledge; history of ideas.